

**EBU'L-FEREC İBNU'L-CEVZÎ'NİN EL-
MUNTAZAM ADLI ESERİ'NDE BAĞDAT**
BAGHDAD IN ABU'L-FEREC IBN AL-JAWZI'S BOOK, AL-
MONTAZAM*

Hüseyin POLAT**

Makale Bilgisi

Başvuru: 27.08.2020

Kabul: 28.10.2020

Article Info

Received: August 27, 2020

Accepted: October 28, 2020

Özet

Kuruluşundan XII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Bağdat'ı ele alan bu araştırmada, şehrin kuruluş dönemi incelendikten sonra şehirde meydana gelen değişiklikler aktarılmıştır. Bağdat, Abbâsî devletinin başkenti olarak sıfırdan inşa edildiği için şehir planlaması açısından da döneminin diğer şehirlerine örnek bir şehir olma özelliğine sahipti. Kurulduğu dönemden itibaren yüzlerce yıldır İslâm dünyasının merkezi konumunda kalmıştı. Abbâsî devletinin yıkılışına kadar halifeliğin merkezi olmasından dolayı İslamiyet'in yönetim yeri olmuştur. Araştırmada Bağdat şehrinin yaşamış olduğu siyasi değişimlere de yer verilmiştir. Çünkü Abbâsî devletinin kuruluşunda, devletin lideri aynı zamanda İslamiyet'in lideriyken zamanla bu durum değişmiştir. Abbâsî halifesi özellikle Büveyhiler ve Selçuklular zamanında sadece dini bir kimlik olarak kalmıştır. Diğer yandan tarih yazıcılığı ve araştırmalarında art zamanlı çalışmalar söz konusu olduğu için yararlanılan kaynakların güvenilirliği önemlidir. Bu araştırmada bazı olayları bizzat yaşamış olan Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin tarih konusunda kaleme almış olduğu el-Muntazam adlı eseri temelinde Bağdat incelenmiştir. el-Muntazam, yazıldığı dönemin tarih yazıcılığına göre olayları dünyanın yaratılışından itibaren anlatmaya başlamıştır. Araştırmada söz konusu eserin beş cilt halinde Haydarabad'da basılan nüshası temel alınmıştır. Eserin 1149-1179 yıllarını kapsayan kısımları Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu araştırmanın dünya tarihine ve Türk tarihine ışık tutacağı umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bağdat tarihi, Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam, Selçuklu tarihi, Büveyhiler, Abbasîler

---

*Bu çalışma "el-Muntazam'a Göre XII. Yüzyılın İkinci Yarısında Bağdat" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

** Doç. Dr. Gazi Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek Okulu, polat312@hotmail.com

Abstract

In this research, that deals with Baghdad from its foundation to the second half of the twelfth century. First of all, the foundation period of the city has been examined. Secondly, the changes in the city are explained. Baghdad was an exemplary city for other cities of its time in terms of city planning. Because it was built from the ground up as the capital of the Abbasid state. The city had remained the center of the Islamic world for hundreds of years since its establishment. On the other hand, it became the ruling place of Islam. Because it was the center of the caliphate until the collapse of the Abbasid state. The research also included the political changes that Baghdad has experienced. Because, in the establishment of the Abbasid state, this situation changed over time when the leader of the state was also the leader of Islam. The Abbasid caliph remained only a religious identity, especially during the Buwayhi and Seljuk period. On the other hand, since historiography and research are involved in sequential studies, the reliability of the used sources is important. In this research, the city of Baghdad has been focused on on the basis of the work titled al-Montazam written by Abu'l-Ferec Ibn al-Jawzi, who personally experienced some events. The work named al-Montazam was written according to the historiography of the period in which it was written. For this reason, she started telling the events since the creation of the world. This study is based on the Hyderabad copy of the mentioned book in five volumes. Parts of the book covering the years 1149-1179 have been translated into Turkish.

Keywords: *Baghdad history, Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, al-Montazam, Seljuk history, Buwayhis, Abbasids*

el-Muntazam Adlı Eser Hakkında

Bu araştırmada Bağdat'ın kuruluşundan XII. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan tarihi incelenirken Ebû'l-Ferece İbnu'l-Cevzî'nin temel olarak el-Muntazam adlı eserinden yararlanılmıştır. Söz konusu eserin uzun adı konusunda el-Muntazam fî Ahbâri'l-Mulûk ve'l-Umem, el-Muntazam fî Târihi'l-Umem mine'l-Arab ve'l-Acem, el-Muntazam fî Tevârihi'l-Umem, el-Muntazam fî Havâdisi'l-Umem, el-Muntazam fî Tevârihi'l-Mulûk ve'l-Umem, el-Muntazam fî Târihi'l-Memleketi'l-İslâmiyye, el-Muntazam fî Târihi'l-Umem, el-Muntazam fî Ahbâri'l-Umem gibi farklı rivâyetler bulunmaktadır. Ancak Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, eserini el-Muntazam fî Tevârihi'l-Mulûk ve'l-Umem şeklinde adlandırdığını ifade etmektedir¹.

Abdurrahman b. Alî b. Muhammed el-Cevzî tarafından dönemin tarih yazıcılığına uygun olarak kaleme alınan eserde tarihi olaylar dünyanın yaratılışı ve İslâmiyet'ten önceki dönemlerden başlayarak anlatılmıştır.

¹ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mulûk ve'l-Umem*, Tedk. Muhammed Abdülkadir Atâ ve Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, Beyrut 1992. C I, s.45.

Hicrete kadar olan dönem tahkiye yöntemiyle ifade edilirken Hicretten sonraki dönemler yıl bazında aktarılmıştır. Her yılda olan olaylar ayrı başlık altında verilip o yıl içinde vefat eden önemli kişilere alt başlıklarda yer verilmiştir. Eser, yazarın hayatta olduğu 1178-1179 yıllarında son bulmaktadır. Araştırmamızda el-Muntazam'ın onuncu cildinin 1149-1179 yıllarını kapsayan kısımları Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Tercüme edilen cildin orijinal nüshası Ayasofya'da 3096-8 numarayla kayıtlı olup III. Ahmet Kütüphanesindeki birinci ve on üçüncü ciltleri kayıptır. Tercüme ederken yararlandığımız eser, 1357-1359 yılları arasında 5 cilt olarak Haydarabad'da yayımlanmıştır². Eserde halife, melik, vezir hadis, tarih, felsefe, şair, fıkıh ve yazarlardan oluşan yaklaşık üç bin üç yüz yetmiş kişinin otobiyografisi işlenmiştir. Ayrıca günümüze kadar ulaşamayan birçok değerli eserleri hakkında da bilgi vermiştir. Tercüme edilen kısımlardaki olayların yazar tarafından bizzat yaşadığı dönemde cereyan etmesi eserin güvenilirliğini arttırmıştır³.

Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, eserinde birçok siyaset adamının ve önemli gördüğü kişilerin hayatlarını ayrıntılı bir şekilde anlatırken özellikle Cahiliyye dönemini anlattığı sırada yaptığı gibi bazı kişiler hakkında çok az bilgi vermiş, hatta bazılarının adlarını bile zikretmemiştir. Diğer yandan İran tarihini ayrıntılı bir şekilde işlerken Anadolu ve Yunan tarihine çok fazla yer vermemiştir. Kendisinden önce tarih kitapları yazan Ya'kûbî ve Mesûdî, Mısır ve Çin tarihi hakkında bilgi verirken Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî bu iki medeniyet hakkında bilgi vermemiştir.

Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî söz konusu eserini kaleme alırken İbn-u İshâk'ın Sîretü'n-Nebeviyye, İbn-u Mesûd'un Tabakât, Taberî'nin Târih, İbnu'l-Hâtib'in Târih-u Bağdât gibi eserlerinden yararlanmışır⁴.

Giriş

Yeryüzündeki şehirlerin çoğunluğu ilk inşa edildiklerinde küçük yerleşim yerleriyken zamanla şehir haline dönüşmüşlerdir. Bağdat günümüzde Irak'ın başkenti olup İran'ın başkenti Tahran'a 690, Lübnan'ın başkenti Beyrut'a 805, Suriye'nin başkenti Şâm'a 841 ve Türkiye'nin başkenti Ankara'ya 1739 kilometre mesafededir. Şehir, kadim medeniyetlerin bulunduğu Mezopotamya'da, Fırat ve Dicle nehirlerinin birbirlerine en çok yaklaştığı bir arazi üzerine kurulmuştur. Şehrin doğu kısmına Russâfâ, batı bölümüne ise Kerh adı verilmekteydi. Kurulduğu dönemde dünyanın merkezi olarak kabul edilmekteydi. Denizden ortalama yüksekliği 40 metre olup düz bir

² Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.* C I, s.45.

³ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.* C I, s.42-43.

⁴ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.* C I, s.38-41.

alanda bulunmaktadır. Bağdat ilk kurulduğunda doğusuyla batısı arasındaki mesafe oldukça geniştir. Şehrin çapı yaklaşık 2625 metre, çevresi ise 8132 metreydi⁵.

İslâm dünyasında eskiden dünya toprakları yedi bölgeye ayrılmaktaydı. Bu bölgeler Hint, Hicâz, Mısır, Bâbil, Rum-Şâm, Türk ve Çin bölgeleri şeklindeydi. Bağdat da Bâbil bölgesinde yer almaktaydı. Bâbil bölgesi bu yedi bölgenin en merkezindeydi⁶.

Bağdat Şehrini Kuruluşu

Bağdat gibi bazı nadir şehirler, şehir olarak kurulmuştur. Bu nedenle kuruluşları sırasında belirli bir plana göre inşa edilmişlerdir. Bağdat şehri inşa edilmeden önce Abbâsî halifelerinden ikincisi olan Ebû Cafer el-Mansûr tarafından zemin etüdü yaptırılmıştır. Şehrin zemin etüdünün bizzat halife tarafından yapıldığı veya görevlendirdiği uzmanlar tarafından yapıldığına dair farklı görüşler bulunmaktadır. Türk atasözlerine de “Ana gibi yâr, Bağdat gibi diyâr olmaz.” şeklinde konu olan Bağdat şehri inşa edilmeden önce aylar süren arazi incelemesi yapılmıştır. Arazinin bulunduğu yerin havası, jeofizik ve jeopolitik konumları⁷, civar bölgelerde yaşayan kişilerden

⁵ Bağdat'ın ilk kurulduğu yıllardaki yüzölçümü konusunda farklı bilgiler bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdadî, İmam Hafız Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdadî, *Kitâb-u Târih-i Medineti's-Selâm, (Târih-u Bağdat)*, Tahk, Beşşar Avvâd Marûf, C I, Beyrut 2001, s.438-439.

⁶ *Ya'kûbî*, Bağdat'ı anlatırken burada bir şehir kurulması için ne kadar uygun olduğunu, nedenleriyle belirtmiştir. Bağdat'ın coğrafi konumunu ilk kurulduğu yıllardaki diğer önemli şehirlerle karşılaştırmaktadır. Karşılaştırmaya Abbasîlerin, yıkıp yerlerine geçtikleri Emevîlerin başkenti ve yaşam merkezleri olan Şâm ile civarındaki yerleşim yerleriyle başlamıştır. Şâm'ın evlerinin küçücük ve yıkık dökük olduğunu anlatıp şehrin kuraklık yüzünden birçok vebalı insanı barındırdığını belirtmiştir. Sonra da Bağdat'ı Mısır'la karşılaştırmıştır. Ona göre Mısır'ın havası istikrarlı değildir. Hiçbir şeyin yetişmediği, en ufak bir yeşilliğin olmadığı, hatta herhangi bir sulağa rastlamanın bile mümkün olmadığı dağlar ile deniz arasında kaldığı için havasının çok rutubetli olduğunu ve bu nedenle her şeyin çürüdüğünü, hatta bu havanın birçok hastalığa davetiye çıkardığını ifade etmiştir. Bağdat'ı daha sonra Bizans şehirleri ile karşılaştırmış ve oraları da beğenmediğini ifade etmiştir. Şehri Mekke'yle de karşılaştırıp Mekke'nin kurak ve çöl iklimine sahip olduğunu belirterek iklimini beğenmemiştir. Ermenistan'la karşılaştırıp Ermenistan'ın hem soğuk bir iklime sahip olduğunu hem de etrafındaki düşmanların çok olduğunu vurgulamıştır. Horasan, Harbiyye Dağları bölgesi, Dâru'l-Akrâd, Hicâz, Tibr gibi daha birçok şehir ve bölgeyle karşılaştırıp karşılaştırdığı şehirlerin hepsinde bir ayıp ya da kusur bulmuştur. Karşılaştırdığı şehirlerin ya havasını beğenmemiş veya güvenlik bakımından yetersiz görmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Cafer b. Vahhab b. Vâdih el-Kâtib el-Abbâsî Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Buldân*, Leiden, E. J. Brill Yayınevi, Hollanda 1820, s.7.

⁷ Şehrin konumu konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Cafer b. Vahhab b. Vâdih el-Kâtib el-Abbâsî Ya'kûbî, *a.g.e.* s.7; Kadir Kan, *Abbasîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2010, s.42-45; İmam Hafız Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdadî, *a.g.e.* C I, Beyrut 2001, s.5-60.

edinilen bilgilerin dışında halifenin ya da görevlendirdiği kişilerin buraya gelerek aylarca yaşamaları ile tecrübe edilmiştir. Yüzlerce yıl sürecek olan bir devlete, bir imparatorluğa başkent olarak inşa edilecek yepyeni bir şehrin planlanması sırasında dönemin en önemli şehirlerinin alt ve üst yapıları incelenmiştir. Daire şeklinde inşa edilmesi düşünülen şehrin planı⁸ tüm ayrıntılarıyla çizildikten sonra temeller kazılmaya başlanmıştır. Ancak dillere destan olacak görkemli bir şehrin planında hata olmaması çok önemliydi. Bu nedenle halife, şehirdeki yapıların temelleri kazıldıktan sonra buralara neft yağı dökülmesini ve kendi işaretiyle bu yağın ateşe verilmesini emretmiştir. Kendisi de yakın adamlarıyla birlikte yüksek bir tepeye çıkıp yanan temellere bakarak şehir planının doğru çizilip çizilmediğini bizzat tespit etmiştir. Şehrin planı 755 yılında dört mimar tarafından çizilmiştir⁹. Daire şeklinde kurulan şehrin merkezinden çevresine eşit mesafeydi.

Yeni kurulan bu şehrin adı konusunda da Farsça kökenli bağ ve dâd kelimelerinden oluştuğu ya da bağ ve dâz kelimelerinden oluştuğu gibi birçok farklı görüş bulunmaktadır¹⁰. Adının “Allâh vergisi” anlamına da geldiği rivâyet edilen şehir, ilk kurulduğu sırada zamanının en önemli sosyal projelerinden biri olarak görülmekteydi. Nitekim şehrin planı insanların sosyal amaçları doğrultusunda çizilmiş ve meslek grupları için şehirde günümüzdeki organize sanayi siteleri gibi özel alanlar ayrılmıştır. Sivil bir yerleşim projesi olan şehrin planında askerler genel olarak surların dış kısımlarına yerleştirilmiştir. Ancak güvenliğin son derece sağlam olduğu şehir, kurucusu Halife Ebû Cafer el-Mansûr tarafından 763 yılında “Barış Şehri” anlamına gelen Medinetu’s-Selâm adını almıştır.

Diğer yandan şiirlere bile konu olan dillere destan bu şehir zamanla birçok taht mücadelesine sahne olmuştur. İlk taht mücadelesine sahne oluşu Halife Emin ve Halife Me’mûn arasındaki mücadeledir. Bu tür taht mücadeleleri ve diğer ayaklanmalar şehrin zaman zaman tahrip edilmesine yol açmıştır. Ayrıca sel, deprem, fırtına gibi birçok doğal afetle karşı karşıya da kalmıştır. Bunun sonucunda da bazı kısımları zamanla tamamen ortadan kalmış, bazı kısımlarına da yeni eklemeler yapılmıştır.

Bağdat şehri araştırmaya konu olan dönemde görünürde sadece Abbâsîlerin hâkimiyetinde olsa da Abbâsî halifelerinin otorite boşluğuna yol açan zamanlarında onlarca yıl farklı etnik milletlerin etkisi altında kalmıştır.

⁸ Kadir Kan, *a.g.e.* s.41-42.

⁹ Ebû Cafer Muhammed İbn-u Cerîr et-Taberî, *Târihu’t-Taberî Târihi’r-Rusul ve’l-Mulûk*, C. VII, Kahire 1967, s.618.

¹⁰ Şehrin adıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kadir Kan, *a.g.e.* s. 42-45; Gâde Musa Razzûkî es-Slik, “Bağdat el-Mudavvara 1250 Âmen”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinet el-Selâm) Uluslararası Sempozyum 7-8-9 Kasım 2008*, C I, İstanbul 2011, s.6, Hatib el-Bağdadî, *a.g.e.* s.364-369.

Sözgelimi 945-1055 yılları arsında hüküm üren Buveyhîler döneminde Bağdat, Buveyhî etkisinde kalmıştır. Buveyhîlerin Abbâsîleri ve Bağdat'ı etkileri altına almaları ilk liderleri olan Ali b. Buveyh'in Şiraz'a hâkim olmasından sonra Abbâsî halifesi Radî Billâh'a bir mektup yazarak kendisinin İran bölgesinde ele geçirdiği topraklardaki hâkimiyetini tanımasını istemesiyle başlamıştır¹¹.

Buveyhîler Döneminde Bağdat

Buveyhîler, Abbâsî devletinin kendilerine ait olduğunu iddia etmişlerdir. Abbâsî halifelerinin kendilerine unvan verirken unvanların sonuna “devlet” kelimesini eklemeleri bu iddialarını desteklemektedir. Çünkü “devlet” kelimesi o dönemde Abbâsî devletini simgelemektedir¹². Buveyhîler, bir süre sonra Abbâsî devletinin gerçek sahibi gibi davranıp 946 yılında gerçekleşen halife değişikliği örneğinde olduğu gibi bazen Abbâsî halifelerini kendilerine bağlı memur olarak kullanmışlardır¹³. Buveyhîler döneminde Abbâsîlerin idari sistemi de bazı değişikliklere uğramıştır¹⁴. Ancak Buveyhîler asker kökenli olmaları ve sivil devlet yönetiminde yeterli tecrübeye sahip olmamaları nedeniyle zaman zaman devlet yönetimi konusunda birtakım sorunlarla karşılaşmışlardır. Buveyhîler döneminde Bağdat'taki sosyal hayat, bilim ve edebiyat alanlarında da değişiklikler olmuştur. Dini açıdan İran'a ilgi duyan Buveyhîler, aslında uzak hedef olarak Abbâsî halifeliğini ortadan kaldırarak Fars kültürünü hâkim kılma isteğindediler. Ancak konjonktür gereği halifelere biat etmek zorunda kalmışlardır¹⁵. Nitekim Şîî ibadet geleneklerini Abbâsî devletinden

¹¹ Hasan Muneymine, *Târihu'd-Devleti'l-Buveyhîyye es-Siyâsî ve'l-İktisâdî ve'l-İctimâî ve's-Sekâfî – Mukâtâat Fâris- H.334-447, M. 945-1055*, Beyrut 1987, s.127-129.

¹² Ahmet Güner, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyâseti*, İzmir 1999, s.18-27.

¹³ Ahmed b. Buveyhî, 945 yılında Bağdat'taki karışık ortamı fırsat bilerek hiç vakit kaybetmeden buraya gelmiştir. *Halife Mustekfî Billâh* tarafından büyük bir sevinç gösterisiyle karşılanmıştır. Saltanat töreni yapılmış ve Ahmed b. Buveyhî, Halife'ye bağlılık yemini etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Vefâ Muhammed Ali, *el-Hilâfetu'l-Abbâsiyye fî Ahdi Tasalluti'l-Beveyhiyyîn*, İskenderiye 1990, s.35-38; Khanoghlan Hacıyev, *Büveyhîler'in Kuruluşu ve Muizüddeve Dönemi (334-356/945-967)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012, s.65-71; Hasan Muneymine, *a.g.e.* s.183; Miskeveyh, *a.g.e.* C II, s.86-87.

¹⁴ Muhammed b. Ali b. Muhammed İbnu'l-İmrânî, *el-İnbâ fî't-Târihi'l-Hulefâ* (Yay. Kâsım es-Sâmerrâi), Leiden 1973, s.176; Ebû'l-Ferec Yahya b. Saîd Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, Tahk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Lübnan 1990, s.53; Buveyhîlerdeki veraset sistemi, varisler arasındaki iktidar mücadeleleri ve mücadele örnekleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Muneymine, *a.g.e.* s.218-280. John J. Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq H.334/1012*, Leiden 2003, s.289; Şükrü Özen, “Kâdilkudât”, s.77.

¹⁵ Hasan Muneymine, *a.g.e.* s.280-290; Mehmet Azimli, *Hz. Ali Neslinin İsyanları X. Yüzyıla Kadar Şîî Karakterli Hareketleri*, Konya 2010, s.29-33; Ahmet Güner, *Büveyhîler Devrinde Bağdat'ta Kerbelâ/Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şîî Uygulamaları” Çeşitli Yönleriyle Kerbelâ (Tarih Bilimleri)*, Edt. Doç. Dr. Alim Yıldız, C I, Sivas 2010, s.328.

resmileştirmeyi başarmışlardır¹⁶. Buveyhîlerin Bağdat'ta etkin oldukları onuncu asırda İslâm dünyasındaki bilimsel çalışmalar canlılık gösterdiği için Buveyhî liderler bilimsel çalışmaları desteklemişlerdir. Bundan dolayı da Buveyhîler döneminde Bağdat'ta hemen her bilim alanında birçok bilim adamı yetişmiştir¹⁷.

Selçuklular Döneminde Bağdat

946-1055 yılları arasında yaklaşık yüzyıl Abbâsî halifeliğine hükmeden Buveyhîler, 1055 yılında Tuğrul Beyin Bağdat'ı zapt etmesiyle birlikte güçlerini kaybederek ortadan kalkmışlardır¹⁸. Böylece Bağdat ve Abbâsî devleti Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Oğuzların Kınık boyundan olan Büyük Selçuklular kendi devletlerinin kurulduğunu Tuğrul Beyin 1037 yılındaki duyurusuyla tüm dünyaya ilan etmişlerdir. 1055 yılında zamanın Abbâsî halifesi Kâim Biemrillâh'ın devleti Buveyhîlerden kurtarması için yaptığı davet üzerine Sultan Tuğrul, Bağdat'a girmiştir¹⁹. 15 Aralık 1055 tarihinde de halifenin emriyle tüm camilerde hutbe Sultan Tuğrul'un adına okunmaya başlanmıştır. Sultan Tuğrul, Bağdat şehrinin planında değişikliğe gidip şehrin eski mahallelerini yıkarak yeni evler, camiler ve çarşılar yaptırmıştır. Ayrıca şehrin doğu tarafına yeni bir saltanat şehri inşa ettirmiştir²⁰.

¹⁶ Buveyhîler döneminde Şiiler tarafından okunan ezana bazı eklemeler yapılarak ezan “*Eşhedu enne Aliyyen Veliyyullâh Muhammed ve Ali hayr el-beşer, femer ebâ fekad kefer, femer radiye fekad şeker*” şeklinde okunmuş ve ayrıca “*hayya ale'l-felâh*” ifadesinden sonra “*hayya ale'l-amel*” ifadesi eklenmiştir. Khanoglan Hacıyev, *a.g.e.* s.330; Ahmet Güner, *Büveyhîler'in Şii-Sünnî Siyâseti*, İzmir 1999, s.332; Mehmet Azimli, “Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şii Hanedan: Büveyhîler”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VII, S.2, s.24. Diyarbakır 2005; ; Mustafa Öz, *a.g.e.* s.331; Vefâ Muhammed Ali, *a.g.e.* s.67; Takıyuddin Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Abdülkadir el-Ubeydi el-Makrizî, *el-Mevâz-u ve'l-İtibâr fi Zikri'l-Hutat ve'l-Âsâr*, Tahk. Muhammed Zeynehum ve Mediha eş-Şerkâvî, Mektebeti Medbûlî, Kahire 1997, C II, s.491; İmam Hafız İmâdeddin Ebû'l-Fidâi İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kırşî ed-Dımaşkî, *Kitâbu'l-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Târih*, C XI, s.243; Ahmet Güner, *Büveyhîler'in Şii-Sünnî Siyâseti*, s.333.

¹⁷ Memdûh Ahmed Hasan Ebû Ramazan, *İklîmu'l-Cibal Hilâle'l-Ahdeyn el-Buveyhî ve's-Selcûkî el-Evvel (Dirâsetun fi'l-Evdâi's-Siyâsiyyeti ve'l-Hadâriyyeti)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cemübu'l-Vâdî Üniversitesi, Mısır 1999, s.410-488; Khanoglan Hacıyev, *a.g.e.* s.354-392; Vefâ Muhammed Ali, *a.g.e.* s.134-141; Hasan Muneymine, *a.g.e.* s.314-330.

¹⁸ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963, s.10; Harold Bowen, “The Last Buwayhids”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, S 2, Cambridge University Yayınları, 1929, s.237.

¹⁹ Mehmet Altan Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 2011, C III, s.10-11; Faruk Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul 1992, s.61; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1980, s.54; İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*, Ankara 1990, s.246.

²⁰ Muhittin Kapanşahin, “Büyük Selçuklu Sultanları ile Abbâsî Halifelerinin İlişkileri”, *History Studies*, C IV, S 4, Ankara 2012, s.196.

Selçukluların 1157 yılında dağılmasına kadar olan dönemde Bağdat, Selçuklu hâkimiyetinde devam ederken şehir birçok bakımdan değişikliğe uğramıştır. Bu şehir aynı zamanda bir din şehri olduğu ve İslâm âleminin dini bakımdan idare merkezi olduğu için birçok hilafet kavgasına rağmen Selçuklular halifelik için gayret sarf etmişlerdir. Bu nedenle Bağdat'ın bayındır olarak kalmasına, alt yapı ve üst yapıya önem vermişlerdir.

Ebû'l-Ferec'in Yaşadığı Dönemde Bağdat

Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam adındaki eserinde bu araştırmaya konu olan Bağdat tarihini anlatırken şehirle ilgili ayrıntılı bilgilere yer vermiştir. Bu bağlamda araştırmaya konu olan dönemdeki Bağdat kapıları şunlardır²¹:

- Şâm Kapısı: Bu kapının üzerinde kubbeli bir kule vardı. Halife Ebû Cafer el-Mansûr şehrin dış mahallelerini ve etrafını bu kuleden seyrederdi. Bu kapı, Hattâbiye Köyü'nün üzerine inşa edilmiştir. Kapının inşa edilmesi sırasında bazı hurma ağaçları kesilmiştir.
- Tibn Kapısı: Burası aslında Hendek'teki bir mahalleye verilen addır. Ancak bir süre sonra tahrip olmuş ve tarım arazisine dönüşmüştür.
- Basra Kapısı: Burada bir de mahalle bulunmaktaydı.
- Nevbi Kapısı: Sultanın muhafız birliği için kullanılan bir kapıdır.
- Garabe Kapısı: Halifelik sarayının kapılarından birisidir.
- Harbiye Kapısı: Adını Halife Ebû Cafer el-Mansûr'un özel muhafız müdürünün adından almıştır. Burası aynı zamanda meşhur insanların mezarlarının da bulunduğu bir mahalledir.
- Âme Kapısı: Âme ifadesi Şiîlerin Sünnîler için kullanmış oldukları bir ifadedir. Kapı da adını buradan almıştır.
- Ezc Kapısı: Burası bir semt adı olup şehrin doğusunda yer almaktadır.
- Hucre Kapısı: Vezirlerin hilat giydikleri binadır. Tebrikler burada kabul edilirdi. Bu binayı ilk inşa eden kişi ise Musteşrid Billâh Ebû Mansûr el-Fadl İbnu'l-İmâm Mustazhir Billâh'tır.
- Âna Kapısı: Burası şiirlere konu olan ve Fırât Nehri'ne bakan bir şehirdir. Korunaklı bir kalesi vardır.

Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin araştırmaya konu olan eserinde bahsetmiş olduğu Bağdat kapıları ise Ebrez, Hemedân, Sur, Tâc, Zaferiyye, Medrese, Derb-u Ferâşâ, Firdevs, Katafatâ, Bedr, Muhtâra, Medreset Ala's-Şat, Nasriyye kapılarıdır²².

²¹ Bağdat'ın kurulduğu dönemlerdeki surların inşası, inşa nedenleri, fiziki yapısı, akıbetleri ve yaşamış oldukları olaylarla ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Kadir Kan, *a.g.e.* s.57-61.

²² Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mulûk ve'l-Umem*, Haydarabad 1358/1938-1939, C X, s.197.

Araştırmaya konu olan dönemde Bağdat'ta bulunan saraylar ve önemli evlerden bazıları şunlardır²³:

- Mansûr Sarayı: Bu saray Bağdat sınırları dâhilinde ilk inşa edilen saraydır. Saray eşi benzeri olmayan bir manzaraya ve yapı tarzına benzediği için şehrin kurucusu Ebû Cafer el-Mansûr bu saraya sonsuzluğu andırın diye Huld adını vermişti. Sarayı inşa ettirdikten sonra da buradan sorumlu bir kişi tayin etmiştir. Çok geniş bir iç hacme sahip olup içi bahçelerle donatılmıştır. Bu nedenle Halife Hârûn Reşîd'in Zubeyde Hanıma'la evlenmesi sırasındaki düğün töreni burada yapılmıştır.

-Russâfâ Sarayı: Bu sarayın halifelüğün Bağdat'a taşındığı ikinci yılda inşa ettirildiğine dair rivâyetler bulunmaktadır. Ebû Cafer'den sonra saltanat tahtına geçen Mehdî kısa bir süreliğine askerleriyle birlikte burada konakladığından dolayı saraya Mehdî'nin Askerî adının verildiğine dair rivâyetler de bulunmaktadır.

- Altın Saray: Ebû Cafer tarafından daire şeklindeki Bağdat şehrinin ortasında saltanat sarayının yanına inşa edilmiştir. Sarayın boyutları 15x10 metre olup konumlandığı alan 4000x400 arşındı. Sarayın üzerinde sütunlardan itibaren 10 metre yükseklikte olan bir kubbe vardı. Taşıyıcı sütunların yerden yüksekliği de 10 metreydi.

- Memleket Sarayı: Azududevle bu sarayın çoğu kısmını yıktırıştır. Sadece içindeki bir ev kalmıştır. Saray bir süre sonra kamu alanı hâline getirmiştir. Azududevle'nin asıl amacının sarayın bulunduğu yeri bir gezinti, park yerine dönüştürmek istediğine dair rivâyetler bulunmaktadır. Tuğrul Bey de 1056 yılında Bağdat'a gelince bu saraya el koymuş ve restore ettirmiştir.

- Karâr Sarayı: Huld Sarayı ile Serat Nehri'nin Dicle Nehri'ne döküldüğü noktada inşa edilmiştir. İçinde heykellerin de bulunduğu sarayın kapılarının kanatları parlak altın perçinlerle süslüydü.

Söz konusu dönemdeki diğer saraylar arasında Ubeydullâh b. el-Mehdî Sarayı, Mu'taim Sarayı, Abadeviye Sarayı, Humeyd Sarayı, Esmâ Sarayı, Hasan Sarayı, Selâm Sarayı, Ferece Sarayı, Umm-u Habîb Sarayı, Vaddâh Sarayı gibi saraylar bulunmaktadır.

Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin araştırmaya konu olan eserinde Bağdat'taki İsâ Sarayı, Tâc Sarayı, Hilâfet Sarayı gibi saraylardan bahsetmiştir²⁴.

Bağdat'ın araştırmaya konu olan döneminde Nebîoğulları evi, Ferec er-Rubbbaci Evi, Abbase Evi, Ammâr b. Ebû'l-Husayb Evi, Ahmed b. Ebû Hâlid el-Ahval Evi, Rabî Evi, Ebû'l-Hasîb Evi gibi önemli evler bulunmaktaydı.

²³ Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.* C I, s.383-390.

²⁴ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.* C X, s.156-158.

Araştırmaya konu olan dönemde Bağdat birçok mahalleye sahipti. Bu mahallelerden bazıları şehrin zamanla gelişip genişlemesiyle birlikte sonradan eklenmiştir. En önemli mahalleler Harbiye, Zubeyde ve Süleymân mahalleleri gibi mahallelerdi. Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam adlı eserinde araştırmaya konu olan dönemdeki Bağdat mahallelerinden Ebû Hanife, Bâbu'l-Basra, Tûse mahalleleri gibi mahallelerden bahsetmiştir²⁵.

Şehri oluşturan parçalardan bazıları da şehrin caddeleri, sokakları ve meydanlardır. Bağdat şehri, kurulduğu dönemlerde altı bin sokak ve yola sahipti. Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî bu sokaklar arasında Süleymân Sokağı, Cemil Sokağı, Enbarîler Mescidi Sokağı, Abdussamed Caddesi, Mufaddal b. Zimam Sokağı, Ağlab Sokağı, Meydan Caddesi, Zerrâdin Caddesi, Surât Sokağı, Heysem Sokağı, Sikketu's-Şurta Yolu, Sikketu's-Seyyâbe Yolu, Zubeydiyye Yolu gibi yollar ve Ya'kub b. Dâvud Meydanı, Muharrem Meydanı gibi meydanlar vardı. Ebû'l-Ferec ise ilgili eserinde araştırmaya konu olan dönemdeki Bağdat yolları ve caddelerinden Derbu'l-Matbah, Derb-u Ferâşâ, Derb-u Davvâh, Derbu'l-Lubân, Derbu'l-Kıyâr, Derb-u Behrûz, Derbu'l-Habbâzin, Derb-u Hadîd, Derbu's-Silsile, Derb-u Şâir, Derb-u Dinâr gibi sokak ve caddelerden bahsetmiştir²⁶.

Bağdat şehri kurulduğu dönemden itibaren sosyal hayat ve demografik yapısında birçok değişiklikler meydana gelmiştir. Bir devlet başkenti olarak kurulan şehir, aynı zamanda yüzlerce yıl İslâmiyet'in başkenti olmuştur. Bu bağlamda asırlar boyunca İslâm dinin tek söz sahibi olan halifelerin ikâmet edip karar verdikleri esas merkez olmuştur. Bu nedenle halifelik makamı tüm dünyada iktidara gelen neredeyse bütün Müslümân liderlerin göz koydukları zirve şehirlerinden biri olmuştur. Abbâsî devletindeki halifelik makamı, devletin kuruluşundan Moğolların 1258 yılında Bağdat'ı işgal ettikleri zamana kadar Hz. Muhammed'in amcasının soyundan oldukları kabul edilen sülalenin elinde kalmıştır. Nitekim şehirdeki ensâr olarak adlandırılan sahabe soyundan gelen Arapların sayısı oldukça fazlaydı. Zaten Abbâsîlerden önceki Emevî döneminde de Araplar çoğunlukla idari ve askeri alanlarda hizmet vermekteydiler²⁷. Bilim ve ticaret alanlarında ise mevâliler söz sahibiydi. Ancak Abbâsîler döneminde devlet yönetimindeki ve Bağdat'taki Arapların sayısı zamanla azalmıştır. Diğer yandan araştırmaya konu olan dönemde Bağdat'ın nüfusunun bir buçuk milyondan fazla olduğu düşünülmektedir²⁸. Ya'kûbî'nin belirttiğine göre Bağdat'ta dünyada yaşayan her milletin kendisine ait bir mahallesi bulunmaktaydı. Bu nedenle şehirdeki

²⁵ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.* C X, s.169-242.

²⁶ Hatîb el-Bağdadî, *a.g.e.* C I, s.411; Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.* C X, s.164-267.

²⁷ Ordunun temelini Mudarî, Kaysî, Yemenli ve Kelbî gibi Araplar oluşturmaktaydı. Bkz. Kadir Kan, *a.g.e.* s.98-124.

²⁸ Hatîb el-Bağdadî, *a.g.e.* C I, s.439.

halk kitlelerinin çeşitliliği başka bir şehirde yoktu. Bu bağlamda şehirde yaşayan milletler arasında Hint, Tibet, Türk, Deylem, Hazar, Sened ve Habeşisâtân milletlerini saymak mümkündür²⁹.

Bağdat kurulurken bir siyasi başkent olduğu kadar İslâm dininin başkenti olma özelliğinden dolayı şehir, önemli dini şahsiyetlerin yetişmesine ev sahipliği yapmıştır. Araştırmaya konu olan dönemde dünyada, Bağdat'ta en yetkin din adamları yetişmiştir. Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, söz konusu dönemde iki yüze yakın din adamının adını zikretmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

Muhammed, Mansûr, Hasan b. Zinnûn, Abdülmelik b. Ebû Nasr, Şucauddîn, Hasan b. Muhammed, Abudurrahman b. Muhammed, Muhammed b. Ömer, Abdullâh b. İsa, Abdurrahman b. Abdussamed, Ebû Bekr İbnu'l-Hasrî, İbnu'l-Bağdadî, Yezdî, İbnu'l-Hocendî, Ahmed b. Ömer Bahtiyâr, Muhammed b. el-Mubârek, Yahya b. İsa, Ebû'l-Hattâb el-Kulvâzânî, Abdurrahman b. İsa, Ebû Sad b. Hamza, İbnu'n-Nizam³⁰.

Bağdat, ilk kurulduğu dönemden itibaren bilim ve edebiyat alanında da birçok yetkin kişiyi yetiştirmiştir. Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin zikrettiği bazı bilim adamları şunlardır³¹:

Hasan b. Zinnûn, İbn-u Muhammed, İbnu'l-Huseyn, Şucâu el-Fikîh el-Hanefî, Yahya b. Muhammed, Abdullâh b. Ahmed, Mubârek b. el-Hasan.

Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin zikrettiği bazı edebiyat ve dil bilginleri ise şunlardır:

Zubeydî, Yahya b. İsa, Yahya b. Muhammed, Yahya b. Neccâr el-Mueddib, Ali b. Asakir, Ahmed b. Ömer Bahtiyâr, Abdullâh b. Ahmed, Abdullâh b. İsa, Muhammed b. Yahya, Huseyn b. Muhammed, Sa'd b. Muhammed Ebû'l-Fevâris es-Sayfî, Hibetullâh b. el-Fadl (Hîs Bîs), Ebû'l-Huseyn İbnu'l-Hal³².

Bağdat kurulduktan sonra hem sosyal hem de dini bir kimliğe sahip olması kuruluşundan itibaren birçok sosyal ve dini yapının bulunduğu görkemli bir yapılar topluluğuna ev sahipliği yapmıştır. Kurulduğu dönemlerde ticaret yollarının kesiştiği bir konuma sahip olduğu için ve devletin teşvikleri sayesinde en önemli ticari merkez konumuna da erişmiştir. Bu nedenle şehirdeki sosyal ve dini yapılar şehirleşmede önemli yer tutmuştur. Ayrıca çarşı ve pazarlarına yanlarına ticaretle uğraşanların konaklayacakları hanlar ve lokantalar inşa edilmiştir. Altyapı bakımından da

²⁹ Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Cafer b. Vahhab b. Vâdih el-Kâtib el-Abbasî Ya'kûbî, *a.g.e.* s.4. Şehrin ilk asırlardaki demografik yapısı ve özellikleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Kadir Kan, *a.g.e.* s.99-140.

³⁰ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.* C X, s.142-210.

³¹ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.* C X, s.142-210.

³² Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.* C X, s.142-210.

güçlendirilen şehirde şehre gelen herkes mutlaka içecek su bulabilmekteydi. Çarşı, pazar, köprü, kemer, saray gibi sosyal yapılar bakımından oldukça zengin bir konumda olan Bağdat, zamanla yenilenmeye devam etmiştir. Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin araştırmaya konu olan dönemde zikretmiş olduğu bazı sosyal yapılar şunlardır:

- Medreseler: Bağdat'ta Nizamiye Medresesi'nin yanı sıra Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin kendi medresesi de bulunmaktaydı³³.

- Mescitler: Mansûr Mescidi, Russâfâ Mescidi, İbnu'l-Me'mûn Mescidi, Akabe Camisi, Medâin Mescidi, Halifelik Camisi, Tûse Camisi, Harbiyye Mescidi, - Muhammed b. Muhammed Mescidi, Nizamiyye Camisi, Sultan Camisi, Belh Camisi, Kûfe Camisi, Ebû'l-Fadl b. Nâsır Mescidi, Ebû Muhammed el-Makrî Mescidi, Cafer b. Zeyd Mescidi, İbnu's-Salebî Mescidi, İbn-u Şâfi Mescidi, Mehdi Camisi, Behlikâ Camisi³⁴.

- Mezarlıklar: Bâb-u Harb Mezarlığı, Kureş Mezarlığı, Zâdmân Mezarlığı, Mekâbiru's-Şuhedâ Mezarlığı, Ribât-u Zûzeni Mezarlığı, Hayzurân Mezarlığı, Attâfiyye Mezarlığı, Bâb-u Ebrez Mezarlığı, Şûnîziyye Mezarlığı, Ebû Hanife Mezarlığı, Ma'rûf Mezarlığı, Fil Mezarlığı, Ahmed b. Hanbel Mezarlığı, Derbu'l-Habbâzin Mezarlığı, Akabe Mezarlığı, Bâbu's-Şâm Mezarlığı, Bâbu't-Tibn Mezarlığı³⁵.

Bağdat şehri kurulduğu dönemden itibaren bir ticaret şehri özelliğini kaybetmemiştir. Ticari faaliyetler karadan olduğu gibi deniz yoluyla da olmuştur. Ancak şehir ilk kurulduğu dönemde savunma endişelerinden dolayı su kenarından uzak bir alanda inşa edildiği için şehre su sağlanması için Dicle Nehri'nden birçok su kanalı açılmıştır. Bu kanallar büyüklüklerinden dolayı ticari su yolu olarak da kullanılmıştır. Ayrıca sulu tarımın gelişmesine de yardımcı olmuştur. Şehrin doğu tarafı tarım için çok elverişli olmadığından şehrin alışveriş merkezleri doğuya yerleştirilerek verimli tarım arazilerine dokunulmamıştır. Söz konusu kanallar taşımacılığın en ucuz bir halde gerçekleşmesini sağlayıp şehrin, dünyanın dört bir tarafına ticari açıdan bağlanmasında önemli rol oynamıştır.

Ticaretin olduğu yerde, elde edilen kazancın vergilendirilmesi söz konusudur. Bağdat, kurulduğu dönemden araştırmaya konu olan döneme kadar birçok etnik kimliğin yönetimi altına girmiştir. Ancak dini açıdan söz konusu tüm bu etnik kimlikler Müslüman oldukları için iktisadi hayat ve vergilendirme sistemi İslâmi usullere göre gerçekleşmiştir. Abbâsî topraklarında hem şehirlerde hem de köylerde çalışıp üreten insanlar hür kişilerden oluşmaktaydılar. Türk idareciler de toprakların en verimli bir

³³ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.* C X, s.142-214.

³⁴ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.* C X, s.142-275.

³⁵ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.* C X, s.142-291.

şekilde kullanılmasını sağlamak amacıyla ıktâ sistemini sürdürüp köylülerin toprakları her yıl ekip biçmelerini zorunlu hâle getirmişlerdir. Köylerdeki ev, bahçe, ağıl gibi yerler özel mülkiyet altındayken tarım alanları devlete ait olup babadan oğla geçebilmekteydi. Araştırmaya konu olan dönemde üretim ve ticaret alanında faaliyet gösterenlerden alınan şer'i, örfî, hâs, haracî, mûkûs ve öşür gibi vergiler bulunmaktaydı. Alınması gereken vergiler her yıl Büyük Dîvân Kurumu tarafından belirlenip dîvân defterine kaydedilmekteydi³⁶. Araştırmaya konu olan dönemde Bağdat'ta yer alan ticaret merkezleri ve çarşılar şunlardır:

Kerh Pazarı, Suveyka Dudayr Çarşısı, Yahya b. Hâlid Çarşısı, Ebû Ubeydullâh Muaviye Çarşısı, Ataş Çarşısı, Abbase Çarşısı, Haccac Çarşısı, Bağdat Çarşısı, Nasr b. Mâlik Çarşısı, Salı Pazarı, Eski Pazar³⁷.

Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam adlı eserinde araştırmaya konu olan dönemde Bağdat'ta yer alan şu çarşılarından bahsetmektedir.

Sultan Çarşısı, Medrese Çarşısı, Asâkife Çarşısı, Rahbe Çarşısı, Bazzâzîn Çarşısı, Devvâb Çarşısı, Medrese Çarşısı, Ayakkabıcılar Çarşısı, Sûk et-Tuyûriyyîn, Sûku's-Sufri el-Cedid³⁸.

Araştırmaya konu olan dönemde Bağdat'ta yer alan kanalları şunlardır:

Kerh Kanalı, Tâbek Kanalı, İsa Kanalı, Bazzâzîn Kanalı, Mualla Kanalı, Mehdî Kanalı, Batâtayâ Kanalı, Nehr-u Kebîr, Musa Kanalı, Mansûra Kanalı, Fadl Kanalı, Ducâc Kanalı³⁹.

Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam adlı eserinde araştırmaya konu olan dönemde Bağdat'ta yer alan şu kanallardan bahsetmektedir:

Duceyl Kanalı, Melik Kanalı, Bekmize Kanalı, Firdevs Kanalı, Sarât Kanalı, Kâtul Kanalı, Kûrac Kanalı, Mali Kanalı.

Araştırmaya konu olan dönemde Bağdat'ta yer alan kemerler ve köprüler şunlardır:

Zuraykoğulları Kemerî, Mabadiyye Kemerî, Esmâ Bintu'l-Mansûr Kemerî, Berdân Kemerî, Abbâs Kemerî, Russâfâ Köprüsü, Bâbu'ş-Şair Köprüsü, Um Cafer Köprüsü, Bâbu'l-Bustân Köprüsü, Zendeverd Köprüsü, Bâbu'ş-Şamâsiyye Köprüsü, Suveyka Kâtûtâ Köprüleri, Salı Pazarı

³⁶ Gâde Musa Razzûkî es-Slik, *a.g.e.* s.11-15; Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 2003, s.202; Kemal Göde, *Türk İslam Kültür ve Medeniyet Tarihi*, İsparta 1997, s.189.

³⁷ Ahmet Turan Yüksel, "Kuruluş Döneminde Bağdat'ın Ticari Yapısı ve Ticari İlişkileri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.29, s.483-484, Konya 2010; Kadir Kan, *a.g.e.* s.50-52.

³⁸ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî *a.g.e.* C X, s.237-575.

³⁹ Hatîb el-Bağdadî, *a.g.e.* C I, Beyrut 2001, s.388-435; Gade Musa Razzûkî es-Silk, *a.g.e.* s.23; . Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Cafer b. Vahhab b. Vâdih el-Kâtib el-Abbâsî Ya'kûbî, *a.g.e.* s.23.

Köprüsü, Bâbu't-Tâk Köprüsü, Muaziyye Sarayı Köprüsü, Kattânin Sulağı Köprüsü, Mehdi Köprüsü, Alâ Köprüsü, Cisru'l-Esfel⁴⁰.

Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam adlı eserinde araştırmaya konu olan dönemde Bağdat'ta yer alan İsa Kanalı Köprüsü ve Rakka Köprüsü gibi köprülerden bahsetmektedir⁴¹.

Bağdat tek başına bir şehir devleti olmayıp zamanla devâsa bir imparatorluğa dönüşen bir devletin başkentiydi. Ancak merkezi konumundaydı. Abbâsî yönetim planında Bağdat'a bağlı köyler ve diğer yerleşim yerleri bulunmaktaydı. Bu bağlamda araştırmaya konu olan dönemde Bağdat'a bağlı yerleşim yerlerinden bazıları şunlardır:

Deyru'l-Atik, Deyr-u Ömer Salîbâ, Deyr-u Kelîlîşû, Kataftâ Köyü, Deyru'l-Azârbu, Deyr-u Barâsa, Sâl Köyü, Deyr-u Medyân, Mahvel Köyü, Hitâbiyye Köyü, Deyru'l-Bustân el-Kâs, Şerfâniyye Köyü, Virdâniyye Köyü, Deyr-u Kabbâb, Deyr-u Dertâ, Kalvâzî Köyü, Zendeverd Köyü, Deyr-u Dermâlis⁴².

Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam adlı eserinde araştırmaya konu olan dönemde Bağdat'a bağlı olan İyzâcerd Köyü, Abbadân Köyü, Abdullâh Köyü, Zûr Takiyye, Vakt Köyü, Zâdmân Köyü gibi yerleşim yerlerinden bahsetmektedir⁴³.

Sonuç

Dünyada neredeyse boş bir araziye sıfırdan planlı bir şekilde kurulan başkent sayısı çok fazla değildir. Üstelik kurulduktan sonra yaklaşık dört yüz yıl boyunca başkent olma özelliğini koruyan Bağdat gibi şehir sayısı daha da azdır. Bağdat, kurulduğu andan itibaren aslında hem dini hem siyasi başkent olması nedeniyle çok büyük rolleri üstlenmiştir. Her ne kadar siyasi bakımdan Abbâsîler, Büveyhîler ve Selçuklular gibi farklı etnik siyasetin egemenliği altında kalmış olsa da dini başkent olma özelliğini yüzlerce yıldır korumaya devam ettirmiştir. Çünkü İslâmiyet'in dini liderlerinin merkezi ve dini karar alma yeri olmuştur. Emevîlerin ortadan kaldırılmasından sonra kurulan Abbâsî devletinin ikinci lideri, halifesi Ebû Cafer el-Mansûr tarafından özel ve itinayla seçilen şehrin yeri, zamanın birçok bilim adamı tarafından incelendikten sonra belirlenmiştir. Daire biçiminde kurulan şehrin merkezinden çevresine uzaklığı ilk inşa edildiği dönemlerde eşitti. Şehir, kurulurken dini ve siyasi merkez olmasının yanı sıra ticaretin de merkezi olması için büyük yatırımlar yapılmıştır. Fırat ve Dicle nehirlerinin birleşmelerine en yakın yere konumlandırılmıştır. Savunma açısından bu

⁴⁰ Hatîb el-Bağdadî, a.g.e. C.1, s.436-438.

⁴¹ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, a.g.e. C X, s.249-254.

⁴² Gâde Musa Razzûkî es-Slik, a.g.e. s.10-13; Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Cafer b. Vahhab b. Vâdih el-Kâtib el-Abbâsî Ya'kûbî, a.g.e. s.6.

⁴³ Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, a.g.e. C X, s.229-261.

jeopolitik konum özellikle seçilmiştir. Çünkü nehir kenarına kurulmuş olsaydı savunma zafiyeti ortaya çıkacaktı. Nehirlerden tamamen uzak bir yerde olsaydı ticaret ve ulaşım bakımından güçlü olmayacaktı. Bu nedenle kurulduğu arazi seçilirken bütün bu faktörler dikkate alınmıştır. Ticaretin gelişmesi için nehirlerden şehre doğru özel kanallar açılmıştır. Bu kanallar yapay olduğu için barış dönemlerinde ticari işletmecilik açısından son derece kolaylık sağlarken savaş dönemlerinde istendiği zaman kapatılabilmesi bakımından savunmaya yardımcı olmuştur.

Bağdat'la ilgili tarih boyunca oldukça fazla araştırma ve çalışma yapılmıştır. Özel Bağdat tarih kitapları kaleme alınmış, bilimsel toplantılar gerçekleştirilmiştir. Ancak tarihte olayı yaşayan, olaylara bizzat şahit olan kişilerin yaşadıklarını dile getirmeleri tarih yazıcılığında birincil el kaynak olma özelliği nedeniyle çok önemlidir. Araştırmamızda incelediğimiz ve araştırmaya konu olan bölümlerini Türkçeye tercüme ettiğimiz kısa adıyla el-Muntazam adlı eser de görgü tanığı bir yazar olan Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî tarafından kaleme alınmıştır. Eserin tercüme ettiğimiz kısımları yazarın bizzat yaşadığı dönemlerdir. Çünkü Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, eserini kaleme alırken dönemin tarih yazarları tarafından geleneksel hâle getirildiği gibi dünyanın yaratılışıyla başlamış ve XII. yüzyılın dördüncü çeyreğine yakın bir tarihte sonlandırmıştır.

Kaynakça

Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Cafer b. Vahhab b. Vâdih el-Kâtib el-Abbâsî Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Buldân*, Leiden, E. J. Brill Yayınevi, Hollanda 1820.

Ali, Vefâ Muhammed. *el-Hilâfetu'l-Abbâsiyye fî Ahdi Tasalluti'l-Beveyhiyyîn*, İskenderiye 1990.

Antâkî, Ebû'l-Ferec Yahya b. Saîd. *Târihu'l-Antâkî*, Tahk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Lübnan 1990.

Aycan, İrfan. *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebi Süfyan*, Ankara 1990.

Azimli, Mehmet. "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şî Hanedan: Büveyhîler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VII, S.2, Diyarbakır 2005, s.19-32.

Azimli, Mehmet. *Hiz. Ali Neslinin İsyanları X. Yüzyıla Kadar Şî Karakterli Hareketleri*, Konya 2010.

Bağdadî, el-İmam el-Hafız Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdadî, *Kitâb-u Târih-i Medineti's-Selâm, (Târih-u Bağdat)*, Tahk, Beşşar Avvâd Marûf, C I, Beyrut 2001.

Bowen, Harold. "The Last Buwayhids", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, S. 2, Cambridge University Yayınları, Cambridge 1929, s.225-245.

Dımaşkî, İmam el-Hafız İmâdeddin Ebû'l-Fidâi İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kırşî, *Kitâbu'l-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Târih*, Mısır 1910.

Donohue, John J. *The Buwayhid Dynasty in Iraq H.334/1012*, Leiden 2003.

Göde, Kemal. *Türk İslam Kültür ve Medeniyet Tarihi*, İsparta 1997.

Güner, Ahmet. Buvéyhiler Devrinde Bağdat'ta Kerbela/Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şii Uygulamaları" *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)*, Edt. Doç. Dr. Alim Yıldız, C I, Sivas 2010.

Güner, Ahmet. *Buvéyhiler'in Şii-Sünnî Siyâseti*, İzmir 1999.

Hacıyev, Khanoghan. *Buvéyhiler'in Kuruluşu ve Muizüddeve Dönemi (334-356/945-967)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.

İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec. *el-Muntazam fi Târihi'l-Mulûk ve'l-Umem*, Haydarabad 1358/1938-1939, C X.

İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec. *el-Muntazam fi Târihi'l-Mulûk ve'l-Umem*, Tedk. Muhammed Abdülkadir Atâ ve Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, Beyrut 1992.

İbnu'l-İmrânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *el-İnbâ fi't-Târihi'l-Hulefâ* (Yay. Kâsım es-Sâmerrâi), Leiden 1973.

Kan, Kadir. *Abbasîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2010.

Kapaşahin, Muhittin. "Büyük Selçuklu Sultanları ile Abbasî Halifelerinin İlişkileri", *History Studies*, C IV, S 4, Ankara 2012, s.191-218.

Kazıcı, Ziya. *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 2003.

Köymen, Mehmet Altan. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 2011, C III.

Köymen, Mehmet Altan. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963.

Makrizî, Takiyuddin Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Abdülkadir el-Ubeydî. *el-Mevâiz-u ve'l-İtibâr fi Zikri'l-Hutat ve'l-Âsâr*, Tahk. Muhammed Zeynehum ve Medîha eş-Şerkâvî, Mektebeti Medbûlî, Kahire 1997, C II.

Memdûh Ahmed Hasan Ebû Ramazan, *İklîmu'l-Cibal Hilâle'l-Ahdeyn el-Buveyhî ve's-Selcûkî el-Evvel (Dirâsetun fi'l-Evdâi's-Siyâsiyyeti ve'l-Hadâriyyeti)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cemûbu'l-Vâdî Üniversitesi, Mısır 1999.

Muneymine, Hasan. *Târihu'd-Devleti'l-Buveyhîyye es-Siyâsî ve'l-İktisâdî ve'l-İctimâî ve's-Sekâfî – Mukâtâat Fâris- H.334-447, M. 945-1055*, Beyrut 1987.

Slik, Gâde Musa Razzûkî. “Bağdat el-Mudavvara 1250 Âmen”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinet el-Selâm) Uluslararası Sempozyum 7-8-9 Kasım 2008*, C I, İstanbul 2011.

Sümer, Faruk. *Oğuzlar*, İstanbul 1992.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed İbn-u Cerîr , *Târihu't-Taberî Târihi'r-Rusul ve'l-Mulûk*, C. VII, Kahire 1967.

Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1980.